

نقش تاریخی حوزه‌های علمیه در بقای دین و تقویت روحیه دینی مردم

حجت‌الاسلام والمسلمین علیرضا سبحانی

- پاسداری از معارف اسلامی و فقه شیعه**

بررسی تاریخی نقش روحانیت در دینداری مردم ایران نشان می‌دهد که این نهاد دینی، همواره تأثیر عمیقی بر فرهنگ، سیاست و هویت دینی جامعه داشته است. روحانیت شیعه، به‌ویژه در قالب نهاد حوزه‌های علمیه، همواره این وظیفه را بر عهده داشته است و در اعصار مختلف از زمان حضور ائمه معصومین علیهم‌السلام، شخصیت‌هایی بودند که هم از نظر علمی، هم تقوا و دیانت و هم در روابط اجتماعی و معاشرت با مردم، مورد اعتماد امام زمان خود بودند. مانند جناب زکریای قمی که حضرت او را چنین معرفی می‌کند: «زکریای آدم، مامون فی‌الدنیا والدین» این جمله نشان‌دهنده شخصیت جامع‌الاطراف اوست؛ زکریاین آدم از جمله کسانی است که با فعالیت‌های علمی و دینی، به رشد و گسترش تشیع در قم کمک کرد؛ شهری که بعدها به پایتخت فقه شیعه تبدیل شد.

در زمان حکومت خلیفه اموی، برخی از شیعیان به‌دلیل فشارهای سیاسی و مذهبی به نقاط مختلف هجرت کردند. بعد از مهاجرت اشعری‌ها به قم، شخصیت‌های برجسته در قم پدید آمدند و از عمده فعالیت آنها، ترویج حدیث و معارف اهل‌بیت علیهم‌السلام، حمایت از خاندان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و تربیت نسل‌هایی از عالمان و محدثان بود؛ مانند: احمدبن اسحاق اشعری قمی (از وکلای خاص امام حسن عسکری علیه‌السلام)؛ علی‌بن ابراهیم قمی (مفسر بزرگ و مؤلف تفسیر قمی) و ابراهیم‌بن هاشم اشعری(نخستین کسی بود که حدیث‌های کوفی را به قم آورد).

در مرحله بعد خاندان «برقی» در دوره حکومت عباسی به قم مهاجرت کردند و در آن‌جا ساکن شدند. به‌همین دلیل به آنان «برقی قمی» گفته می‌شود. این خاندان از محدثان بزرگ مکتب قم بودند که در انتقال احادیث اهل‌بیت علیهم‌السلام از کوفه به قم، نقش محوری داشتند. در تاریخ تشیع این خاندان به‌عنوان راویان موثق و حافظان حدیث شناخته می‌شوند؛ در زمان احمد برقی (مؤلف کتاب المحاسن)، قم تبدیل به مرکز مهمی برای تدوین و نشر احادیث شیعه شده بود. نجاشی درباره احمدبن محمد برقی گفته: «ثقة فی نفسه، یتمد علیه، واسع العلم.»

نتیجتاً خاندان‌هایی مانند برقی، اشعری، ابن‌بابویه و آل‌نعمان در کنار هم، پایه‌گذاران حوزه‌ای بودند که بعدها به بزرگ‌ترین حوزه فقهی جهان شیعه تبدیل شد. در دوره صفویه (۱۷۳۶–۱۵۰۱میلادی)، تشیع اثناعشری به‌عنوان مذهب رسمی ایران اعلام شد. در این دوره، روحانیت شیعه به‌عنوان نهاد رسمی دینی شکل گرفت و با حمایت حکومت، نقش فعالی در ترویج آموزه‌های دینی، آموزش فقه و تفسیر قرآن ایفا کرد. حوزه‌های علمیه‌ای مانند حوزه اصفهان در این دوره رونق یافتند و به مراکز اصلی تربیت علما تبدیل شدند.

دوره قاجار، دوره تثبیت مرجعیت و نفوذ اجتماعی محسوب می‌گردد. در این مقطع، نهاد روحانیت بیش از پیش تثبیت شد و مرجعیت شیعه به‌عنوان ساختاری رسمی در جامعه شیعه شکل گرفت. روحانیون در این دوره، نقش مهمی در هدایت دینی مردم، مقابله با نفوذ فرهنگی غرب و مشارکت در جنبش‌های اجتماعی ایفا کردند. برای مثال، در نهضت تنباکو، فتوای میرزای بزرگ شیرازی، موجب لغو امتیاز تنباکو شد که نشان‌دهنده قدرت بسیج مردمی روحانیت بود.

دوره پهلوی؛ تقابل با سکولاریسم و حفظ هویت دینی در دوره پهلوی، به‌ویژه در زمان رضاشاه سیاست‌های سکولاریستی مانند کشف حجاب و محدودیت‌های اعمال‌شده بر حوزه‌های علمیه، موجب تقابل میان حکومت و روحانیت شد. با این حال، روحانیون با حفظ ارتباط با مردم و فعالیت‌های فرهنگی و آموزشی، به حفظ هویت دینی جامعه کمک کردند. در دوره محمدرضاشاه نیز، روحانیت نقش مهمی در اعتراضات مردمی و حفظ ارزش‌های دینی ایفا کرد.

- انقلاب اسلامی ۱۳۵۷؛ اوج تأثیرگذاری روحانیت**

روحانیت، به‌ویژه با رهبری امام خمینی رحمه‌الله، نقش محوری در انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ ایفا کرد. این انقلاب، نه‌تنها ساختار سیاسی ایران را تغییر داد؛ بلکه موجب افزایش نقش روحانیت در اداره کشور و تدوین قوانین براساس فقه اسلامی شد. پس از انقلاب، روحانیت مسئولیت‌های گسترده‌ای در حوزه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بر عهده گرفت.

- مقابله با انحرافات فکری و بدعت‌ها**

حوزه علمیه قم، همواره در مقابل افکار انحرافی، خرافات و حرکت‌های ضددینی واکنش نشان داده است. علما و متفکران این حوزه، با تألیف و مناظره، از اصالت معارف دینی دفاع کرده‌اند. مبارزه با جریانات انحرافی درونی مانند غلات که در عصر ائمه معصومین علیهم‌السلام در میان شیعیان پدید آمدند و بعدها در قرون میانی، جریان افراطی و تکفیری که توسط ابن‌تیمیه و بعدها توسط محمدبن عبدالوهاب تبلیغ و ترویج می‌شد و دست به قتل و غارت شهرها و اعتاب مقدسه زدند. علماء با تمام وجود به مبارزه این گروه التقاطی پرداخته و کتاب‌ها و شبهات و ردیه‌ها توسط علمای دین نوشته می‌شد. بزرگانی مانند علامه حلی، میرحامد حسین و در قرن معاصر کتاب‌هایی که علمایی مانند آیت‌الله‌العظمی سبحانی و آیت‌الله سیدعلی میلانی نوشتند.

دیگر جریان انحرافی، جریان الحاد و کمونیسم در عصر معاصر بود که توسط کارل مارکس، با شعار «دین افیون توده‌هاست»، مطرح شد. نظامی ضددینی، ضد مالکیت فردی و مبتنی بر بی‌خدایی را در قرن ۲۰ در کشورهای شوروی، چین، اروپای شرقی و برخی کشورهای اسلامی تبلیغ می‌کردند. جریان الحاد جدید که توسط ریچارد داوکینز مطرح شد، فضای مجازی و دانشگاه‌ها را پر کرده بود در این قرن اخیر بزرگانی مانند علامه طباطبایی رحمه‌الله با تدریس مباحث فلسفی اسلامی به تبیین این عقائد انحرافی پرداخته و با تربیت شاگردانی مانند شهید مطهری رحمه‌الله و آیت‌الله سبحانی و تألیف کتاب‌های متعدد مانند اصول فلسفه و روش رئالیسم و… توانستند، تا حد زیادی بساط آنها را برهم بزنند و تقریباً اثری از آنها مشاهده نمی‌شود.

قبل از انقلاب چاپ مجلات اسلامی مانند مجله مکتب اسلام(که تیراژ آن تا ۱۲۰ هزار نسخه هم رسید) مجلات مؤسسه در راه حق و برخی دیگر ار نشریات، یکی از ابتکاراتی بود که توسط برخی از علمای روشن‌ضمیر و هیأت مؤسس با اخلاص که در ابتدا با حمایت برخی از تجار متدین، توانستند خلأ بزرگی را در زمان خود پر کنند و جوانان و نوع خانواده‌های متدین، مشترک چنین مجلاتی بودند.

خلاصه حوزه علمیه در طول تاریخ، همواره، نگهبان مرزهای اعتقادی اسلام و روشنگری در برابر جریان‌های فکری منحرف بوده است و البته این‌ها نمونه‌های برجسته از تلاش‌های علماست که در این یادداشت مختصر، خدمت خوانند گان محترم تقدیم می‌شود:

- خدمات اجتماعی حوزه**

توجه به علم‌آموزی و تعلیم، یکی از دغدغه‌های اصلی علما در طول تاریخ اسلام بوده است. در منابع تاریخی آمده است که سیدمرتضی علم‌الهدی رحمه‌الله، فقیه و متکلم برجسته قرن چهارم هجری، برای ترویج علم و دانش، اقدام به وقف یک روستا به‌منظور تأمین هزینه‌های تهیه قلم و دوات برای طلاب علوم دینی کرده است. این اقدام، نشان‌دهنده توجه ویژه ایشان به ابزارهای آموزش و اهمیت فراهم‌سازی امکانات لازم برای تحصیل علم در آن دوران است. این وقف، به‌عنوان یکی از نمونه‌های بارز وقف‌های علمی در تاریخ اسلام شناخته می‌شود و الگویی برای سایر علما و خیرین در حمایت از تعلیم و تربیت اسلامی بود.

دولت شیعی آل‌بویه نیز کتابخانه‌های بزرگی در بغداد ایجاد کرد که بسیاری از آن‌ها موقوفه عمومی بود و خدمات رایگان برای طلاب، از جمله ابزار نوشتن و نسخه‌برداری، فراهم می‌کرد. در ادامه این

قال الإمام الصادق علیه‌السلام: «العالمُ یُزمانه لا تَهْجُمُ عَلَیْهِ اللّوَابِشُ» (الکافی، ج ۱، ص ۲۷) در دوران حضور امام صادق علیه‌السلام در مدینه، جامعه اسلامی با گسترش افکار انحرافی، جریانات الحادی و فرقه‌های گمراه مواجه بود. حضرت با درایت و زمان‌شناسی، به تربیت شاگردانی عالم، متفکر و بصیر پرداخت که بتوانند از عقاید ناب اسلامی در برابر این موج انحرافی دفاع کنند. ایشان با این کار نقش بی‌بدیلی در حفظ دین و معرفت اصیل ایفا کردند. در همین راستا، از امام صادق علیه‌السلام روایت شده است: «العالمُ یُزمانه لا تَهْجُمُ عَلَیْهِ اللّوَابِشُ»؛ یعنی کسی که به زمان خود آگاه باشد، دچار اشتباهات و ابهامات نمی‌شود. در این روایت، «عالم یزمانه» به کسی گفته شده که شناخت دقیق و عمیقی از شرایط فرهنگی، جریان‌های فکری، تهدیدات و نیازهای زمانه دارد. چنین عالمی، در دام تحریف‌ها، شبهات و ظواهر فریبنده نمی‌افتد. واژه «لوابش» (جمع لابس) به‌معنای امور پوشیده، شبهه‌برانگیز یا گمراه‌کننده است. بنابراین، شرط هدایت‌گری مؤثر، آگاهی از زمان و درک از اوضاع فکری و اجتماعی روز است.

روند، هزاران مدرسه علمیه و غیرعلمیه برای آموزش مردم ساخته شد؛ از جمله مدارس رشدیه که توسط مرحوم میرزاحسن رشدیه بنیان‌گذاری شد و یکی از مظاهر نگرایی آموزشی در دوران قاجار به‌شمار می‌رفت. او با تأسیس این مدارس، نقش بزرگی در تحول نظام آموزشی ایران از شیوه سنتی مکتب‌خانه‌ای به شکل مدرن ایفا کرد. پس از آن، مدارس جامعه تعلیمات اسلامی توسط روحانی و واعظ برجسته، مرحوم عباسعلی اسلامی، تأسیس شد. این مجموعه بیشترین مدارس غیردولتی را در زمان پهلوی دوم تأسیس کرد. علاوه بر ساخت مدرسه، تأسیس کتابخانه و انجام کارهای خیریه، از دیگر فعالیت‌های این مجموعه بود که هزینه‌های آن توسط خیرین تأمین می‌شد. بدون تردید، این نهاد یکی از مهم‌ترین حرکت‌های علمی و آموزشی برای تربیت نسل دیندار در زمان خود به‌شمار می‌رود.

ساخت بسیاری از مراکز مهم درمانی در کشور توسط روحانیت صورت گرفت. از جمله می‌توان به مریش خانه فیروزآبادی اشاره کرد که بعدها به بیمارستان فیروزآبادی در شهرری تبدیل شد. همچنین بیمارستان فاطمی، بیمارستان سهامیه، بانک خون و بیمارستان آیت‌الله گلپایگانی رحمه‌الله در قم و شهرهای دیگر، از دیگر نمونه‌های برجسته هستند.

پس از انقلاب، این روند ادامه یافت و بیمارستان امیرالمؤمنین علیه‌السلام توسط آیت‌الله خوانساری و بیمارستان نور توسط حجت‌الاسلام والمسلمین شهرستانی تأسیس شد. افزون بر این موارد، ده‌ها مرکز درمانی و درمانگاه خیریه مانند درمانگاه بقیة‌الله علیه‌السلام، درمانگاه امام صادق علیه‌السلام و مرکز چشم‌پزشکی جوادالائمه علیه‌السلام ساخته شد که همگی با هدایت علما و مشارکت خیران متدین تحقق یافتند. در عرصه‌های فرهنگی نیز روحانیت، در کنار نقش‌های تبلیغی و دینی، حضوری فعال و مؤثر داشته است. یکی از جلوه‌های این حضور، مشارکت در ساخت و توسعه کتابخانه‌ها، مراکز فرهنگی و حتی تجهیز و راه‌اندازی مراکز رایانه‌ای در مناطق مختلف کشور بوده است. کتابخانه آیت‌الله‌العظمی مرعشی نجفی رحمه‌الله، سهم عظیمی در حفظ میراث ملی و معنوی ایفا کرده است. همچنین، مرکز کامپیوتری که توسط آیت‌الله گلپایگانی در اولین سال‌هایی که رایانه در اختیار عموم قرار گرفت تأسیس شد، تأثیر زیادی در مسائل پژوهشی داشت.

نمونه دیگر، ساخت مؤسسات آموزشی مانند مرکز تحقیقاتی و تعلیماتی امام صادق علیه‌السلام است که در کنار فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی، دارای کتابخانه عمومی برای برادران و خواهران نیز می‌باشد.

- مبلغان و مراکز مذهبی پایگاه دینداری**

مساجد، حوزه‌های علمیه و تکایا، تحت هدایت روحانیون، کانون‌های اصلی دینداری مردم بودند. مناسک مذهبی مانند نماز جماعت، روضه‌ها، مجالس عزاداری و مراسم مذهبی چون ماه محرم و رمضان، با محوریت روحانیون برگزار می‌شد. در باب اخلاص برخی از علما، خاطروای از جدمان مرحوم آیت‌الله میرزا محمدحسین خیابانی تیریزی نقل کنم: در دوران اختناق رضاخان– با اینکه ایشان اجازه رسمی برای پوشیدن لباس روحانیت داشتند و قریب به پنجاه سال امام جماعت مسجد کریم‌خان تبریز بودند (مدتی نیز مرحوم آیت‌الله آقا سیدجواد خامنه‌ای و بسیاری از بزرگان در همان مسجد اقامه جماعت می‌کردند)– در سرمای سخت زمستان، مسیر طولانی از منزل تا مسجد را می‌پیموندند، چراغ مسجد را روشن می‌کردند و گاه با حضور جمع بسیار اندکی، نماز جماعت را اقامه می‌کردند تا چراغ مسجد خاموش نگردد. یکی از مبلغان اهل آذربایجان براین نقل می‌کرد: «در دوران حکومت شوروی، پدرم برخی روزها قبل از اذان صبح، به‌صورت پنهانی و دور از چشم مأموران مخفی حکومت، مرا به خانه روحانی روستا می‌فرستاد تا در آنجا روخوانی قرآن بیاموزم!»

این خاطره به‌خوبی نشان‌دهنده سختی‌ها و شجاعت خانواده‌های مسلمان در آن دوران است که به‌رغم تمام فشارها و محدودیت‌ها، برای حفظ میراث دینی و انتقال آن به نسل‌های بعد تلاش می‌کردند. خطبای دینی با بهره‌گیری از آیات قرآن، احادیث، تاریخ اسلام و

تمثیل‌های اخلاقی، نقش مهمی در ارتقای معرفت دینی مردم ایفا می‌کنند. آنان با زبانی گویا و قابل فهم، مفاهیم عمیق و گاه دشوار دینی را برای عموم تبیین کرده و در قالب وعظ و خطابه، دل‌ها را نرم، وجدان‌ها را بیدار و انسان‌ها را به عمل دینی ترغیب می‌نمایند. شخصیت‌هایی چون مرحوم فلسفی، راشد، شیخ انصاری قمی و دیگر خطبای برجسته، با صداقت، سواد دینی بالا و ارتباط قلبی با مردم، الگوهای زنده‌ای از دینداری عملی و مردمی بودند. حضور فعال آنان در مساجد، مجالس، رسانه‌ها و حتی مناطق محروم، موجب پیوند مستمر نسل‌ها با معارف اهل‌بیت علیهم‌السلام، جلوگیری از انحرافات فکری و تقویت ایمان عمومی شد.

مرحوم آقای شیخ احمد کافی (۱۳۵۷–۱۳۱۵ ش) با بهره‌گیری از فن بیان قوی، صدای نافذ و محتوای عاطفی، به یکی از محبوب‌ترین وعاظ دوران پیش از انقلاب تبدیل شد. او بنیان‌گذار جلسات دعای ندبه و توسل در تهران بود و با راه‌اندازی «هیأت مکتب قرآن» و «مؤسسه دارالتبلیغ اسلامی»، نقش مهمی در جذب جوانان به معارف اهل‌بیت علیهم‌السلام ایفا کرد.

یکی از ویژگی‌های مرحوم کافی این بود که هرجا می‌رفت، اثری از خود بجا می‌گذاشت، از یکی از زائرین حج شنیدم که اوائل انقلاب در مسیر مکه به مدینه، به روستای ربذه برای زیارت مرقد ابودر غفاری رفتم و دیدم در آنجا چاه آب بسیار عالی که آب فراوانی از آنجا استخراج می‌شد، حفر شده است و یکی از اهالی می‌گفت: این چاه را فردی به‌نام «کافی» بانی شده است و حفر کرده‌اند. اتفاقاً مشابه همین طرح را برخی مبلغان در آفریقا دارند و در مناطق محروم از آب بهداشتی، برای مردم چاهی حفر می‌کنند و نام چاه را به‌نام اهل بیت علیهم‌السلام نام‌گذاری می‌کنند.

- مرزبانی عقیدتی و دفاع از ارزش‌های اسلامی**

در دوران دفاع مقدس، روحانیت با حضور فعال در عرصه‌های تبلیغی و رزمی، نقش برجسته‌ای ایفا کرد. طبق آمارها در طول ۸ سال دفاع مقدس حدود ۳۵۰۰ طلبه به درجه رفیع شهادت رسیده است و بر اساس یک محاسبه، سرانه طلاب از هر ۱۰۰۰ طلبه، ۴۰ نفر شهید شدند که این رقم ۱۰ برابر میانگین سایر اقشار است. این آمار نشان‌دهنده ایثار و مجاهدت روحانیون در دفاع از دین و میهن است. با وجود تلاش برخی معاندان برای تضعیف این نقش، پژوهش‌های مستند حوزه علمیه قم اثبات‌کننده حضور مؤثر و حماسی روحانیت در جبهه‌هاست. روحانیون، علاوه بر وظایف دینی، با فداکاری در خط مقدم جنگ، شهدای زیادی را تقدیم میهن اسلامی کردند.

- دوران معاصر؛ چالش‌ها و فرصت‌ها**

در دهه‌های اخیر، روحانیت با چالش‌هایی مانند گسترش رسانه‌های نوین، تغییرات فرهنگی و افزایش سطح آگاهی عمومی مواجه شده است. با این حال، همچنان نقش مهمی در تبیین آموزه‌های دینی، پاسخ به شبهات و هدایت معنوی جامعه ایفا می‌کند. برای حفظ و تقویت دینداری مردم، روحانیت نیازمند بازنگری در روش‌های تبلیغی و ارتباط مؤثرتر با نسل‌های جدید است.